

ВСТУП

«Те, чого не можна зробити в ліжку, не варто робити взагалі», – якимось пожартував Граучо Маркс¹. Мабуть, він мав слушність, позаяк люди у ті чи інші часи робили в ліжку майже все. Для старожитніх єгиптян ліжко було важливим містком у потойбіччя, у часи Шекспіра воно було місцем для дружніх балачок, а під час Другої світової війни Вінстон Черчилль керував Британією, не підводячись із постелі.

Проте в наш час ліжко зашттовхнуло в тінь. Лікарі-сомнологи рекомендують використовувати його лише для сну та сексу. Чи не через оцей нинішній статус «приватності» більшість сучасних істориків та археологів нехтують таким явищем, як ліжко? Про його історію і про безліч ролей, які воно відіграло в нашому житті, написано напрочуд мало. Та беззаперечним є одне – ліжко, в якому ми досі проводимо третину життя, може розповісти чимало захопливих історій! Адже наші предки робили у ліжку геть усе – від зачаття до смерті – і багато чого в проміжку між цими подіями.

¹ Граучо Маркс – популярний у 50-х роках американський актор і комік. Тут і далі в тексті примітки перекладача.

Зважаючи на безмежні можливості варіацій під час написання такої книжки, ми вирішили розподілити напі ліжка за темами і розповісти вам нову, горизонтальну історію про те, що ми робили в ліжках, обираючи найкращі казочки на добраніч.

Секс, народження, смерть, трапези, управління державою, ухвалення вироків, змови, залякування і мрії: ці сцени у ліжку надихали багатьох митців. У середньовічній Європі була популярною історія про трьох мудреців, на яких зійшло божественне одкровення, коли вони лежали в ліжку (вочевидь, голяка).

Більшість митців XVIII століття надавала перевагу сюжетам з оголеними жінками, що манірно вилежувалися серед зім'ятих простирал, безпорадно очікуючи помсти ворогів або ж екзотичних чудовиськ, як-от діва з картини Генрі Фуселі «Нічний кошмар» (1781). Коли французький художник Жак-Луї Давид у 1787 році малював сцену смерті Сократа, він зобразив 71-річного філософа м'язистим живчиком – втіленням стійкого опору несправедливому авторитарному режимові після Французької революції. Були ще й картини порожніх дерев'яних ліжок, як-от криваво-червоне ліжко на картині «Спальня» Ван-Гога (1888) і застелене «Ліжко» Роберта Раушенберга (1955), намальоване лаком для нігтів, зубною пастою і фарбою.

Не так давно мисткиня Чіхару Сіота створила інсталяцію «Під час сну» (2002) з обплетеними, майже потойбічними шпигальними ліжками, на яких лежали жінки у білих сорочках, навіваючи думки про жіночі хвороби, слабкість і мітологію. Імовірно, найвідомішим зображенням ліжка є інсталяція «Мое ліжко» британської мисткині Трейсі Емін. У мить

натхнення Емін показала власне ліжко після розлучення у всьому його пожмаканому безладі, з білизною, заплямленою менструальною кров'ю, і розкиданими обіч порожніми пляшками, недопалками та використаними презервативами.

«Мое ліжко» викликало зливу критики. Почасти тому, що глядачі зашитували себе, чи це справді «мистецтво»? Та все ж, мабуть, здебільшого тому, що нині ліжко вважають приватним місцем, яке не обговорюють і не показують у вихованому товаристві. Таке сприйняття з'явилося зовсім нещодавно.

Трейсі Емін, *Мое ліжко*. *Teĭm Модерн*, Лондон, 1999. Paul Quayle / Alamy Stock Photo.

Фахівчиня з історії Керол Шаммас жартівливо охрестила початок нашої ери «ліжковою епохою»: ліжка частенько виставляли для огляду у вітальні і це був найцінніший та найшанованіший предмет інтер'єру у родині. Втім, наша одержимість ліжками сягає значно давніших часів.

У нас немає жодних свідчень про ліжка наших далеких предків. Вони жили, як хижаки серед африканського буйпоцвіття, і спали спочатку на деревах, а згодом – у кам'яних криївках та печерах, або ж просто неба, тулячись одне до одного біля вогнищ.

А як наші предки захищалися від пічних чудовиськ? Навчилися розпалювати вогонь, який не лише давав тепло і можливість приготувати їжу, але також захищав їхній нічліг. У нічній темряві первісних пейзажів, де полювали великі тварини, вогонь дарував світло й безпеку. Ми можемо уявити групу мисливців, що сидять навколо вогнища, спалахи якого осявають темряву. Неподалік зблискують очі хижаків, які полюють на здобич або хочуть ухопити кістки, відкинуті подалі від ватри. Коли темряву було подолано, життя людини почало обертатися навколо вогнища і печер.

Найдавніші відомі нам ліжка походять із яскинь Південної Африки. Люди залишили ці викопані у землі лежа близько сімдесяти тисяч років тому. Цікаво, що прагерманський корінь слова ліжка^{II} означає «місце для відпочинку, вирите у землі». Це визначення є доречним не лише тому, що перші ліжка були земляними, – ліжка

II Прагерманське *bad-, найімовірніше означало первісно «яма, вирита у землі» і ще в найдавніші часи розвинуло такі значення: 1) «місце для відпочинку»; 2) «ліжка»; 3) «могила». [Левицький В. В. Этимологический словарь германских языков – Винница: «Нова книга», 2010. – Т. 1. – С. 85] (Прим. ред.).

завжди вважали місцем відпочинку, хоча призначень у нього було значно більше.

Нині ми живемо в сучасних, добре опалюваних будинках, тож незахищеність предків перед природою нам складно до кінця збагнути, як і той факт, що місце для сну має гарантувати ще й тепло і безпеку. Через низькотемпературні кліматичні умови – наприклад, під час пізнього льодовикового періоду або в арктичних районах Канади (ще якихось два століття тому), щойно температура знижувалась, а дні ставали коротшими, люди хуленько залазили в ліжка, у прямому сенсі впадаючи у сплячку під стосами хутрових ковдр. Спляхои, що жили у зимових будиночках Баффінової землі^{III} чотири тисячі років тому, проводили місяці темряви у напівсонному стані, вони тулились одне до одного під грубими й теплими шкурами мускусних білків, оточивши себе їжею та питвом на відстані випростаної руки.

Мільйонам людей і нині доводиться спати на землі або ж на бетонній чи дерев'яній підлозі, загорнувшись у ковдри, хутра або натягнувши на себе шари одягу, хоча ліжка є ровесниками цивілізації і з'явилися ще п'ять тисяч років тому, насамперед в еліті.

Як же виглядали давні ліжка? Завдяки сухому клімату збереглися зразки ліжок часів давнього Єгипту. У часи Тутанхамона, приблизно в середині XIV століття до н.е., основний дизайн ліжка (як би ми його тепер назвали) вже усталився – місце для спання мало трохи підняте узголів'я і підніжжя, щоб запобігти падінню під час сну. Ця платформа для сну мала кілька варіантів, але якщо копнути

III Баффінова земля – північний острів у зоні вічної мерзлоти, що входить до складу Канадського Арктичного архіпелагу, більшість населення якого – ескімоси.

глибше, можна знайти ще більше різновидів: ліжка-шафи і гамаки, низькі водяні ліжка і височезні ліжка, на висоті майже п'ять метрів над підлогою. Проте розновсюджена прямокутна форма впродовж останніх п'яти тисяч років майже не змінилася, так само як протягом тисячоліть не змінювалися матраци. Мішки, напхані травою, сіном і пір'ям служили матрацами впродовж століть. Ті, хто міг собі це дозволити, спали на кількох матрацах водночас, рятуючись таким чином від комах і подрапин.

Сну та його еволюційній історії присвячено величезну кількість досліджень, зокрема й практиці, відомій під назвою «перерваний сон», що, як виглядає, була загальнопоширеною, аж поки електричне світло не обернуло ніч на день. Люди спали, приміром, чотири години, а потім прокидалися і проводили час у різний спосіб: кохалися, мріяли, молилися, займалися хатніми справами, зустрічалися з друзями або здійснювали злочини чи інші жахливі речі, – а потім знову поверталися на чотири години до ліжка.

Стрімкий розвиток «сонних» технологій з усіма шарлатанськими винаходами і хитрими фокусами, покликаними перемогти безсоння, – це витвір ХХ століття. Ще в XVII столітті лондонськими вулицями о третій ранку віддунювали кроки вуличних крамарів, які голосно рекламували власні товари, а це свідчить про наявність покупців у цю годину. Можливо, подумає хтось, саме наше бажання відмовитися від цього «натурального» сонного циклу і призвело до нинішньої залежності від сподійних пігулок, що коштує нам мільярди доларів. Чи не можна вирішити проблеми зі сном, просто аналізуючи, як ми спали раніше?

Але крім сну, у ліжку відбувалося ще багато чого. Залежно від культурних звичаїв, часто це було місце для сексу. Однак те, хто з ким спав, коли і як – залежало від суспільства. Хоча принцип Вільяма або Чарлі може пересмикнути на саму думку про це, королівський секс колись здебільшого ретельно організовували. Манускрипти детально описують сексуальне життя фараонів і китайських імператорів. Та поза стінами палаців люди частенько пускалися сексуального берега, навіть попри заборону духовенства, яке не схвалювало всього, що суперечило канонам.

Ми також забуваємо про важливість спілкування в суспільствах, у яких не було писемности, адже знання там передавали від одного покоління іншому лише з уст в уста. Темними зимовими вечорами старі люди або шамани розповідали казки, читали піснеспіви і ділилися потойбічними таємницями. Історії могли бути відомими і часто повторюваними, але вони пояснювали світ і походження людей, а також їхній зв'язок із потужними містичними силами та світом природи. Час, проведений у ліжку, часто єднав людей для любові та навчання.

Буття визначало те, де саме людина спала й проводила час.

Приватність, якою ми її знаємо, не існувала протягом тривалої частини людської історії. Ліжкових партнерів було багато, позаяк вони гарантували безпеку. Діти, батьки, члени родини або навіть родового клану спали разом. Соціальні ліжкові норми були гнучкими і повсякчас змінювалися. Ліжкові компаньйони могли змінюватися щоночі. Сон в одному ліжку з незнайомцями був неодмінною частиною подорожей морем чи землею аж до XIX століття (і в Америці, і в Європі), а в деяких країнах

практикується дотепер. Готелі винаймали ліжкомісця або ж брали платню від кількості осіб у ліжку. Ця практика аж ніяк не сприяла відпочинкові.

Англійський поет XVI століття Ендрю Берклі нарікав: «Хтось копається, а хтось буркотить, а дехто падає в ліжку п'яним». Окрема спальня виступала колись символом королівської влади і шляхетності, але й тоді частенько була публічною сценою. Зокрема, французький король Луї XIV правив країною і вирішував державні справи здебільшого в ліжку. Лише протягом останніх двох століть ми звели стіни навколо місця для сну і зробили спальню приватним простором. Але й ця приватність руйнується у футуристичних ліжках майбутнього з постійним доступом до електронного світу.

До початку промислової революції і навіть після неї ліжка були водночас прагматичним і символічним місцем, чимось на штиб сценічного реквізиту в театрі життя. І що це була за сцена! Зазвичай життя починається і закінчується в ліжку. У випадку королівських народжень та смертей ставки були надто високими, зокрема, якщо право наслідування було суперечливим, як це часто траплялося у часи, коли тривалість життя була коротка і монарх міг умерти раптово.

Китайські та індійські імператори зазвичай спали з охороною, так само як королева Англії Єлизавета I або єгипетські фараони. Народження і смерті високородних осіб відбувалися в присутності свідків. Міністр внутрішніх справ Великої Британії відвідував королівські пологи аж до народження принца Чарльза у 1948 році, коли цій традиції поклали край. Сорок дві визначні особи засвідчили народження сина короля Якова II у Сент-Джеймському

палаці у 1688 році – подія, яку один кембриджський історик назвав першим медійним цирком навколо королівського народження.

Ложе смерті також часто мало символічне значення, так само як похоронне ложе. У казахському Берелі є монгольський курган, датований 200 роком до н.е., в якому знайшли двох високородних скитів на дерев'яних підвищеннях^{IV}. Навколо їхніх поховань лежали одинадцять коней на «ліжках» з березової кори, а також неушкоджені сідла та зброя. Цей спосіб поховання пов'язаний із монгольськими релігійними віруваннями у те, що бог їздить небом верхи – відзеркалення світу, де виживання і лідерство залежали від мобільності, яку забезпечували коні. Вожді без жеребців у потойбічному житті втрачали силу.

У вікторіанські часи зустрічі біля смертного одра надалі були важливим ритуалом, хоча до ліжкової соціалізації ставилися вже радше несхвально. Ізоляції чоловіків та жінок ревно дотримувалися здебільшого представники нового міського середнього класу. Ліжко для них стало приватною територією, і це сприйняття поширилося у всіх західних країнах. Уперше за багато століть почала змінюватися конструкція ліжка. З 1826 року до вжитку увійшли складні моделі з основою з металевих пружин, які замінили традиційні ремінці чи мотузки. Виткана на верстаті бавовняна постіль – продукт індустріальної революції – посіла чільне місце у вікторіанському комоді. Але щоб забезпечити свіжість і сухість цієї постелі в епоху

IV Вочевидь, автори дотримуються поширеної думки про те, що скити були монголами. Це припущення, яке висловив професор Е. Міннс, поділяв також відомий археолог Чайлд Гордон («Аріїці: дослідження індоєвропейських коренів» (The Aryans: A Study of Indo-European Origins, 1926), зважаючи на спільні риси скитів і сучасних монголів.

всепроникної вологости і страху перед сухотами, яким ця сирість сприяла, потрібно було докласти чимало зусиль. У вікторіанську епоху господині нарікали, що слуги ніколи не заправляють ліжок як слід. Постелі тоді ретельно застеляли, що було марудною і неприємною справою. Сучасні експерименти засвідчили, що вікторіанський слуга потребував принаймні півгодини на те, щоб як належить заправити ліжко. І так тривало до 1970-х, коли відбулася велика ліжкова революція: винайдення рухових перин поклало край нескінченній роботі із заміни і чищення ковдр, верхніх та нижніх простирал та інших шарів постелі.

Нинішній стап ліжкового мистецтва віддзеркалює стрімкий розвиток нашого технологічного і багатовимірного постіндустріального суспільства. Ліжка комплектують USB-портами та іншими пристроями, які забезпечують постійний зв'язок. Натомість зростання кількості міського населення і захмарні ціни на нерухомість спонукають багатьох людей до життя в кондомініумах, у тісних однокімнатних квартирках і багатоквартирних висотках. Ліжка ховають у стіну або якимось по-іншому вписують у спільну зону помешкання.

Ця книжка зриває найважливіші для людства технологічні покрови, під якими донині приховують ліжка. Вона оголює часто дивну, інколи смішну і завжди чарівну історію одного з *найбільш недооцінених артефактів в історії людства*. Від розпусних розваг ліжкових партнерів у просторих середньовічних спочивальнях до ліжкових звичок американських президентів – ми досліджуємо різноманітні аспекти маловивченого місця й усього, що люди в ньому робили.

ГОЛА ПРАВДА ПРО ЛІЖКА

«У всій соціальній історії та біографіях бракує третини інформації», – писав у 1960-х архітектор-художник і експерт меблевого дизайну Лоуренс Райт, розмірковуючи про ліжкову прогалину в нашому розумінні минулого¹. Бракує відомостей про ліжка і в більшості археологічних досліджень. Але той, хто копає, завжди щось знаходить. І для нас, наче для археологів, ліжко як артефакт – логічне місце для початку нашої горизонтальної історії.

ПОТРЕБА ПОЛЕЖАТИ

Важко сказати, коли люди вперше лягли в ліжко. Наші найдавніші предки, вірогідно, спали високо над землею на жмутках гілок і трави, майже так само, як роблять це наші донині живі родичі-примати. Вони мусили так робити: у ландшафтах нашої *південноафриканської* прабатьківщини аж роїлося від небезпечних тварин, які дивилися на людей, як на обід. Спання на висоті тривало мільйони років, упродовж яких наші предки мусили виживати без захисту вогню або надійної мисливської зброї. Найвразливіші під час сну або вигодовування немовлят,